

IRODALOM

- AY L. (1994) Az északnyugat-horvátországi szórványokról. In Arday Lajos (szerk.): *Tejezetek a horvátországi magyarok történetéből (tanulmányok)*. Budapest. 175–194.
- MAN, Z. (1967) Általános szociológia. Budapest
- ..., B. (1990) Pisanica – Uspomene i sjecanja. *Bjelovarski Zbornik*, 90, 212–223.
- ..., B. (1991) Velika Pisanica – Uspomene i sjecanja. *Bjelovarski Zbornik*, 91, 187–203.
- GŐ MELINDA (1997) Dél-somogyiak Szalóniába irányuló migrációja a századfordulón. Egy mikrovizsgálat első eredményei.) Kézirat
- IS Z. (1996) Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése. In Diószegi László (szerk.) *Magyarságkutatás 1995–96*. Budapest. 125–141.
- FIK I. (1992) Tárgyi kultúra a levéltári források tükrében. (Elemzés bináris oppozíción alapuló szemiotikai állandó megkülönböztető jegyek alapján) In Gráfik Imre: *Jel és hagyomány*. Debrecen. 213–224.
- FIK I. (1996a) A kisebbségi kultúra esélyei. A horvátországi szórványmagyarok múltja és jelene. *Néprajzi Látóhatár*, 1–2, 67–78.
- FIK I. (1996b) A népszínmű szerepe a nemzeti tudat őrzésében. A Velika Pisanica-i Horvátország) példa, burgenlandi és szlovéniai kitekintéssel. In Diószegi László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–96*. Budapest. 39–51.
- FIK I. (1998) Nemzet, nemzetiség, nemzeti kisebbség. (Nemzeti identitás a horvátországi szórványmagyarok körében) *Üzenet*, 1998/1–2, 101–118.
- ER T. (szerk.) (1991) *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest
- ÉNYFI R. (1994) *Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban*. Debrecen
- AR G., LENDVAY J., ÖRKÉNY A., SZABÓ I. (1996) *Többség – kisebbség*. Budapest
- SKI, G. (1984 [1966]) *Power and privilege*. A theory of social stratification. New York
- IEI F. (1975) Az utalás – Az élményközösség szemiotikai többlete. In Voigt V., Szépe Gy., Szerdahelyi I. (szerk.): *Jel és közösség*. Budapest. 145–170.
- SMAN, D. (1968) *A magányos tömeg*. Budapest
- NER, J. C. (1980) A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: a csoportközi viselkedés távlatai. In Pataki Ferenc (vál.) *Csoportlélektan*. Budapest. 694–732.
- INÉ SZILÁGYI I., NIEDERMÜLLER P. (szerk.) (1989) *Az identitás – kettős tükörben*. Budapest

ABSTRACT

POSSIBLE RELATIONAL STRUCTURES IN MULTICULTURAL COMMUNITIES

GRÁFIK, IMRE

The paper gives an anthropological survey of possible relational structures in multilingual multiethnic communities. It surveys different strategies of categorization and individualization.

KOLLEKTÍV IDENTITÁS A HUMORBAN: CSOPORTDEFINÍCIÓ KÜLSŐ ÉS BELSŐ NÉZŐPONTBÓL A ZSIDÓ ÉS ANTISZEMITA VICCEKBEN

BERAN ESZTER

ELTE Általános Pszichológiai Tanszéke, Ph. D. hallgató

MTA Nyelvtudományi Intézet

E-mail: eberan@izabell.elte.hu

A dolgozat a mai szövegelemzés eszközeivel vizsgálja az etnikai viccek szerkezetét és szerepét. A vicceken megnyilvánuló kollektív identitás kettős mechanizmust rejt. Megjelenik mind a csoporttal történő identifikáció, mind a disszociáció, vagyis a csoporthoz külső szemszögből való viszonyulás, illetve elhatárolódás.

Az a képességünk, hogy élettapasztalatainkat szöveggé narratívumokba szervezve verbalizáljuk, lehetővé teszi számunkra a „self” és identitásunk konvencionális keretekben történő konstruálását és kifejezését. Azon szövegformák, melyeken keresztül értelmezzük és megosztjuk tapasztalatainkat másokkal, hozzájárulnak a „self” aktualizálásához – kiemelve személyiségünk integrált és stabil, az idői kontinuitás tulajdonságával rendelkező jellegét. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ezek a történetek nem csupán az individuum mint pszichológiai entitás bemutatására szolgálnak, hanem a szociális és kulturális világban való elhelyezkedésünket is meghatározzák. JEROME BRUNER (1990, 52) a kibontakozó narratív self szociális és kulturális hálózatban való elhelyezéséről írja: (a narratívumok) „... az emberi aktivitás és intencionalitás kapcsán átmenetet képeznek a kultúra kanonikus világa és a vélekedések, vágyak és remények jobbára idioszinkretikus világa között”. Más szóval, a narratívum vagy történet elmondása lehetőséget nyújt egy történetbeli világ megteremtésére, melyben saját magunkat a kulturális elvárások alapján meghatározott tipikus viselkedések és jelentések háttérben reprezentáljuk.

Ez a tanulmány a Research Support Scheme of the Open Society Foundation (RSS) No.: 499/1998 támogatásával készült.

Nem meglepő tehát, hogy a narratívum stílusa és tartalma a szociális helyzet, nem, csoport- és etnikumbeli hovatartozás érzékeny mutatója (VAN DIJK, 1992; MINAMI és MCCABE, 1991; SCHIFFRIN, 1996); sőt, összefüggés mutatható ki a szociális szerepek, az interakciók, valamint intézményes kontextus és a narratívumok stílusa és tartalma között is (OSCH és SCHIEFFELIN, 1989). BRUNER (1986) sokat idézett példája mutatja, hogyan változik az egyén identitásának percepciója a szocio-kulturális elvárások változásával párhuzamosan: az amerikai indiánok (Native Americans, ahogy politikailag helyesen neveztetnek) az asszimiláció égisze alatt mint asszimilálandó csoport, áldozatként látták magukat, s ez az identitás fejeződött ki életrajzi történeteikben; ezt az időszakot követően azonban, mint a narratívum főszereplőit, magukat az asszimilációs törekvéseknek ellenálló hősként definiálták.

Ennél azonban többet is feltételezhetünk a narratívum és a szociális, csoport-, illetve kollektív¹ hovatartozás összefüggéséről, amint erre a jelen kerekasztal vitájának résztvevői közül többen is utalnak, self-narratívumok mellett csoportnarratívumokat említve (pl. PATAKI FERENC). Egy adott közösség identitását kifejező elbeszélések a csoport történeti azonosságát, kontinuitását fejezik ki, csakúgy, mint az önéletrajzi történetek az egyénét, s „újramondás” által a csoport kohézióját erősítik mind az orális, mind írott műfajokban. Dolgozatom célja, hogy egy példával illusztrálja a narratívumnak ezt a szociális, illetve kollektív identitást kifejező aspektusát egy tipikusan csoport demarkációs eszközként használt narratív struktúra, a vicc alapján. Tekinthető-e a vicc műfaja strukturálisan és jelentésében a kollektív narratívum egy darabjának, s mint olyan, hogyan értelmezhető a szociális/kulturális csoport, illetve közösség identitásának kifejezőjeként egy adott kontextusban? A kérdést a feltételezett hallgatóság és a történetben (azaz a viccban) említett etnikai csoport közötti disszociáció és identifikáció folyamatának szemszögéből megközelítve vizsgálom meg. Sajnos, ennek a dolgozatnak a keretében nem kerülhetett sor a vicceselés diskurzív helyzetének empirikus vizsgálatára. Így az elemzés során csupán magukra a szövegekre² és a diskurzív helyzet pszichológiai szempontból való spekulatív vizsgálatára támaszkodhatom. Mielőtt azonban erre rátérnék, tegyünk egy rövid kitérőt, mely megvilágítja a kollektív identitás és kollektív emlékezet kapcsolatát, valamint ezek nyelvhasználatban való kifejeződését, s az ez irányú vizsgálódások kezdeteit a pszichológiában.

A szociológus MAURICE HALBWACHS 1925-ben megjelent műve, „The social frames of memory”, egy radikális szempontot hozott az emlékezet tanulmányozásába, melyet a pszichológia területén az utóbbi két évtizedben zajló diskurzív és narratív irányzatok ismét felfedeztek maguknak. HALBWACHS kollektív emlékezet-elméletében központi szerepet játszik az előhívás során a nyelvhasználatban meg nyilvánuló szociális (kollektív) keret, melyben a felidézett emlékek és maga az emlékezés folyamata (szociális helyzet) is értelmezhetővé válik. HALBWACHS szerint az

emlékezés rekonstruktív folyamata nem is jöhetne létre ezen a kereten kívül, s ennél fogva a nyelvi úton kommunikált emlék az aktuális (azaz a kommunikatív) kontextusban nyeri el jelentését; e kontextusban dől el, hogy mire és hogyan emlékezünk.

A szociális keretek koncepciójának beépítése a mindennapi emlékezet magyarázatára irányuló elméletekbe jól tükröződik a „self”, identitás, személyes kultúra és személyes narratívum definícióiban (BRUNER, 1990; HARRÉ, 1997; FITZGERALD, 1992). Ezekben az elméletekben a „self” konstrukciója kulturálisan determinált, az emlékezés interaktív folyamata során definiálódik, s a diskurzív szituáción kívül nem elemezhető. A koherens és esszenciális self ezekben az elméletekben egyáltalán nem szerepel, nem is mondható, hogy a személyes narratívum, valamint a személyes kultúra fogalma ilyesmit tételezne a háttérben (lásd még KIRÁLY, ehelyütt). Az emlékezés folyamata, s e folyamat szociális kontextusa determinálja tehát a narratívumot, melynek fő funkciója az identitás kifejezése. Hogyan nyilvánul ez meg azokban a rövid humoros elbeszélésekben, amelyeket borozgatás közben mesélünk egymásnak?

A vicc tradicionálisan „népi” orális műfaj.³ Hagyománya a fent említett kulturális elvárások alapján meghatározott tipikus viselkedések és jelentések mély ismeretére támaszkodik, mivel a vicc célja e kulturális elvárások hangsúlyozása, kiélelése, eltúlzása, valamiféle konfrontációja, mint például a viselkedési szabályok képzeltbeli áthágása vagy felfüggesztése. (Nem véletlenül kapcsolják össze a köztudatban egy kultúra vagy nyelv megfelelő szintű ismeretét egy vicc megértésével.) Az etnikai viccekben a kulturális jelentés-reprezentációk sarkított formában kerülnek előtérbe, hiszen a kulturális elvárások hangsúlyozása kétfajta kulturális elvárásrendszer, tudásrendszer konfrontációjára épül: a hallgató és mesélő együttes kulturális tudására, amely egy közös utalásrendszeren keresztül szembeállításra kerül a történetben szereplő etnikai csoport sematizált képével. A kontraszt jelenléte – mint ezt rövidesen illusztrálni fogom – még akkor is kulcsfontosságú, ha a hallgatóság + mesélő csoportja identifikál a fiktív (viccban szereplő) csoporttal. Az eddigieket összegezve azt mondhatjuk, hogy a vicceselés diskurzív helyzetében zajló involváció, s az ebben formálódó kollektív identitás kialakulásának folyamata egy kettős pszichológiai mechanizmusra épül: egy, a hallgatóságnak a történet szereplőihez való viszonyulásából, valamint a vicceselés kontextualizált közösségi élményéből, mely a hallgatókból álló csoport kohézióját fokozza. Mielőtt azonban a folyamat részletesebb elemzésére áttérnék, említést teszek a vicc narratív struktúrájának azon jellegzetességeiről, melyek meghatározóak az imént említett identifikációs folyamatra nézve.

Szerkezetét tekintve a narratívum általánosságban a következő elemekre bontható (LABOV terminológiáját követve: LABOV, 1972): egy bevezető, szituáció-

¹ A jelenlegi kerekasztal vitáját megkerülve az egyszerűség kedvéért a kollektív és szociális (v. csoport-) identitás fogalmát ebben a dolgozatban szinonimaként kezelem.

² Az antiszemita viccek szóbeli közlés útján kerültek hozzám, a többi zsidó vicc forrása a *Big Book of Jewish Humor* (1981) című angol nyelven megjelent mű. A fordítások tőlem származnak.

³ Ezen belül az urbánus legendához, az anekdota egy modern formájához hasonlítható leginkább. Az urbánus legenda az Amerikai Egyesült Államokban a vicc után a második leggyakoribb orális népi műfaj, melynek szórakoztató történetei az anekdotával ellentétben nem egy konkrét személyhez, hanem általánosan „egy ismerősöm”-höz kötődnek, s leginkább bizarr, kifacsart, a suburb-ökben játszódó élethelyzetekről szólnak.

teremtő részre: orientáció, egy közbülső cselekmény részre: bonyodalom, kifejlés vagy akció, egy záró részre: megoldás vagy végkifejlet, és egy értékelő mondatra: kóda. A vicc is hasonló strukturális elemekből épül fel, melyben a megoldást vagy végkifejletet a poén jelenti, s a kóda hiányzik. A vicc fő jellemzője, hogy alapvetően heterodiegetikus narratívum, azaz az elbeszélő nem jelenik meg a történet egy szereplőjeként, hanem egyes szám harmadik személy perspektívájából szemlélteti hallgatóival az eseményeket (ez az általános jellegzetesség azonban nem zárja ki az időnkénti párbeszédet direkt vagy indirekt módon való idézését, mely magával vonja a perspektívaváltást is). A narrátor elbeszélte történethez való kapcsolódása tehát externalizált fókuszú, s mint ilyen ambivalens a történet szereplőivel való azonosulás szempontjából: ez a szöveg befogadásának folyamatában fontos mozzanat, mivel a hallgató e folyamat során egészíti ki előzetes ismeretei alapján a pszichológiai értelmezés szempontjából aludeterminált szöveget. Ide kívánczok a BRUNERTől származó „aktivált előfeltevérendszer” fogalma, mely pontosan ezt a megértés vagy befogadás során előtérbe kerülő tudásrendszert jelenti. (A perspektíva és aktivált előfeltevérendszer összefüggéseit PÓLYA TIBOR részletesen kifejti ehelyütt megjelent dolgozatában, elsősorban irodalmi szövegekre vonatkoztatva.) A kiegészítés közben tehát a hallgatónak lehetősége nyílik mind a történet egyes szereplőivel való identifikációra, mind a tőlük való elhatárolódásra, azaz disszociációra.

Az identifikációs folyamat másik aspektusa, az elbeszélés diskurzív helyzetének következménye, s a hallgatói csoport kohéziójának növekedésében, s identitásának *in situ* konstruálódásában nyilvánul meg. A hallgatóság és a történet szereplőinek szociális identitása, illetve csoportbeli hovatartozása, s az ehhez kapcsolódó durva sztereotípiák mint háttérinformáció aktivizálása jelentős szerepet kap ebben a folyamatban. Az etnikai viccek, ahogy erre korábban utaltam, jó lehetőséget biztosítanak e jelenség illusztrálására. A következőkben az etnikai viccek két típusát vizsgálom: a) azokat, amelyekben a „másik csoport” szelektív, de a hallgatói csoportban (azaz kulturálisan) ismert, sztereotipizált definíciója, s az ettől való elhatárolódás (kontraszt) segíti a narrátor és a hallgatóság közös (kollektív) identitásának konstrukcióját és kifejezését; valamint azokat, b) ahol a saját csoport „szelektív” reprezentálása, és az ezzel való azonosulás ironikusan és reflexíven fejeződik ki.

Ez utóbbi típusra példa a következő, 19. századból származó zsidó vicc:

»Egy chelmi (lengyel város) tréfamester egyszer kigondolt egy talányt, melyet az egész faluban senki sem tudott megválaszolni. Mi az: lila, lóg a falon és fütyül? Amikor már mindenki feladta a küzdelmet, a fickó elárulta a választ: egy hering.

– „Egy hering?” – kérdezték az emberek. – „De hiszen a hering nem lila!”

– „Nu,” – válaszolta –, „ez a hering lilára volt festve.”

– „De lóg a falon? Ki hallott már olyat, hogy egy hering a falon lógott volna?”

– „Aha! De ezt a heringet a falon lógatták.”

– „De a hering nem is fütyül!” – kiáltotta valaki.

– „Nu, jól van, hát egy kicsit túloztam.” «

A narratívum felépülésének szempontjából a vicc orientációs része, mely az első mondat, egy kulturális kontextusba helyezi a hallgatót, melyben konszenzuális jelentések aktiválódnak: a Chelm város életéről és lakosairól szóló viccek sorozatot alkotnak, mely a chelmi „bölcsek” és polgárok kifigurázására, problémáik és gondolkodásuk nevetségessé tételére épül. (A chelmiek kultúrtörténeti szerepe nálunk talán a rátótiakéhoz hasonlítható.) Egy fajta vélemény ezzel kapcsolatban, hogy a chelmi bölcsek logika és józan ész híján vannak, de alaposabban átgondolva éppen az ellenkezőjét sugallják a viccek: a chelmiek elméletileg helyes megközelítése, absztrakt tudása a gyakorlatban alkalmazhatatlannak bizonyul. A chelmi polgárokat e hagyomány szerint hatalmas igazságérzet jellemzi, összetartozásuknak nagy fontosságot tulajdonítanak, ezért a közös érdekek védelme és abbéli a törekvésük, hogy Chelm város hírnevét öregbítsék (büszkeség sztereotípiája) nyilvánul meg cselekedeteikben és gondolkodás módjukban.

Chelm történelmileg valóban létező város volt, a róla szóló viccek eredete nem tisztázott. A „chelmiek” sok olyan tulajdonsággal bírnak, melyek tipikusak voltak a 18. századi kelet-európai zsidó közösségekben, s mely tulajdonságok általában pozitív konnotációban jelentkeztek (összetartozás, közösségi érzés, morális érzék stb.). Más tulajdonságok, mint például az elméleti tudás túlbecsülése, lényegtelen részletekről való vitatkozás, okoskodás (hohmocolás), megbeszélés, kollektív döntéshozatal a közösség egyes tagjait érintő ügyekben szintén tipikus, de talán kevésbé pozitívnak tekintett része volt az askenázi zsidóság kollektív önképének, melyek a fenti történetben kihangsúlyozott, felnagyított formában szerepelnek. Lényeges aspektusa a chelmi vicceknek a furcsa gondolkodásmód – melyet talán abszurd racionalizálásnak nevezhetnénk –, mely furcsasággal szemben definiálhatta magát a hallgatóság („nem én vagyok” = disszociáció) ugyanakkor önmagára ismerve saját kollektív identitásának részeként is értelmezhetette („én vagyok” = identifikáció). A részleges azonosulás kettőssége, a vicc torzító tükör funkciója az, mely érdekessé és mulatságossá teszi a hallgató csoport tagjai számára még ma is. A következő chelmi vicc pontosan ezt az abszurd racionalizációt példázza, mely ugyanakkor optimizmussal is társul:

Két chelmi bölcs sétára indult, amikor hirtelen zuhogni kezdett az eső. „Gyorsan” – szól az egyik bölcs –, „nyisd ki az esernyődet!” „Az sem segítene,” – válaszolta a másik –, „tele van lyukkal.” „Akkor meg minek hoztad magaddal?” „Nem gondoltam, hogy esni fog.”

Az chelmi polgárok viselkedésének abszurdként való megjelenítése természetesen nem csupán a viccsorozat mint nyelvi kontextus ismeretére épül. Mindkét viccben jól kimutathatóak a keretben megadott szituáció által előhívott normák, adekvát viselkedési elvárások – a hallgatókban aktivizált kontextuális tudás – ki-elégítésének hiánya. A bonyodalmat követően, a kifejlés során a meglepetést okozó részletet narratív perspektívaváltás előzi meg: a narrátor egyes szám harmadik személyről egyes szám első személyű idézetre, vagyis egyenes beszédre vált.

A chelmi nézőpontjába való behelyezkedés nemcsak közelebb hozza a hallgatóhoz a narratívum hőseit, megkönnyítve ezzel az identifikációt, de maga a dialogikus forma is növeli a narratívum érdekességét, és emocionális feszültséget keltve a hallgatói involvációt – mint ezt TANNEN kimutatja (1981).

A következő chelmi viccben a narratívum struktúrája az a tényező, mely a hallgatót a vicc szereplőivel való identifikációra serkenti:

Egy ember Varsóból üzleti útja során Chelmbe érkezett, mikor is Yossel, a ké-ményseprő megállította az utcán.

„Zelman!” – kiáltotta Yossel. „Mi történt veled? Olyan régen láttalak. No lám, hogy nézel te ki?”

„Na, egy pillanat”, válaszolta az idegen, „Én...”

„Ó, hát nem számít!” – mondta Yossel. „De nem is értem, így megváltozni! Azelőtt nagydarab voltál, mint egy ökör. És most nálam is kisebb vagy. Tán betegeskedtél mostanában?”

„Dee..., egy pillanat...” – válaszolta az idegen, „Én...”

„Áh, nem számít.” – mondta Yossel. „De mi történt a hajaddal? Azelőtt szép, sűrű, fekete hajad volt, most meg! Tiszta kopasz vagy. És a bajuszod, fekete és erős. Hova lett? Tudod, nem is értem, hogy ismertelek meg. Zelman, hát mi történt veled?”

„Próbáltam elmondani...” – válaszolta az ember –, „Nem vagyok Zelman.”

„Ojivé”, – felelte Yossel – „hát még a nevedet is megváltoztattad?”

A hallgató számára a mindennapi szituáció az „összetévesztési trükk” által való komikussá tétele jól ismert történeti sémát (forgatókönyvet) használ fel. A feszültség és helyzetkomikum egyre fokozódik, míg Yossel az idegennel beszélget, hiszen a hallgató régen kitalálta, hogy az idegen nem az, akinek Yossel gondolta. A Yosselnek való tévhit-tulajdonítás, azaz mentalizáció szintén az identifikáció egy eszköze, mely során a hallgató beleéli magát a szereplő perspektívájába, mivel fel kell oldania és megmagyaráznia a helyzet szereplőinek (főleg Yosselnek) nyilvánvaló félreértését. Miután a magyarázat explicitté válik Yossel számára is, az összetévesztési forgatókönyv kibővül a „nem megfelelő” viselkedés végletekig való fokozásával. Yossel új megoldást talál, mely jól illeszkedik eddigi viselkedésébe, s ez a helyzet alternatív magyarázatát adja, melyre a hallgató eddig nem gondolt, s ez adja a csattanót.

Az identifikációt lehetővé tevő eszközök között szerepel tehát a kulturális, viselkedés- és karakterbeli azonosulás vagy részleges azonosulás lehetősége, és a történetben szereplő hősök pozitív megítélése. Ezzel ellentétben a disszociációt kiváltó viccekben a hősökkel való szimpatizálás és részleges azonosulás nem játszik szerepet. Ehelyett a hallgatóság kohézióját növeli a másik csoport irányában megnyilvánuló verbális agresszió. Az elhatárolódás tehát nem csupán a „nem én vagyok” kulturális jelentés demonstrálásával, hanem egy negatív értékítélettel is társul. Példáinkban antiszemita viccek szerepelnek.

A katonaságnál az őrmester összeírja az újoncok vallását.

– Hogy hívják?

– Kovács Péter.

– Vallása?

– Római katolikus.

Az őrmester beírja a noteszába: róm. kat. Kérdezi a következőt:

– Hogy hívják?

– Tóth Jánosnak.

– Milyen vallású?

– Evangélikus.

Az őrmester beírja a noteszába: ev. Megkérdezi a következőt:

– Magát hogy hívják?

– Barna Gábor, református.

Beírja a noteszába: ref. Odalép a negyedikhez:

– Hát magának mi a neve?

– Kohn Ábrahám.

– Milyen vallású?

– Izraelita.

Az őrmester beírja a noteszába: büd. zsid.

A fenti vicc érdekessége, hogy a kulturális elvárások (normák) alapján meghatározott viselkedés jelentése itt egy tabu megszegésében, vagyis egy transzgresszióban nyer értelmezést. A transzgresszió tudatosságát mutatja az eufemizmus: a rövidítés használata során a „másik csoport” felé mutatott verbális negatív értékítélet és agresszió minimális marad, talán kérdésessé is válik. Ugyanakkor ez a viselkedés a történetben éppen rutinszerűsége, és magától értetődősége folytán éri el humoros hatását: a hallgatóval osztott kódon alapuló dekódoló tevékenysége aktív részvételt, involvációt követel. Ez az aktivitás már egyfajta azonosulást implikál a narratívum hőisével, tehát cinkosságot, ha nem is teljes egyetértést sugall. Ebben a szerepben a hallgató szintén részese lehet a tabuszegésnek, s éppen ezért a kulturális nyomás alól felszabadulva azonosul az egyik csoporttal, melynek így ő is tagjává válik, míg a másik, negatívan megítélt csoporttól elhatárolja magát.

A következő viccről nem pontosan eldönthető, hogy valójában antiszemita vicc-e vagy sem. Számos zsidó viccgyűjteményben szerepel, de a benne szereplő sztereotípiák egyértelműen negatív, és ennél fogva nehéz lenne pozitív aspektusokat találni azonosulni vele. Ezért tehát a vicc megítélésében és értelmezésében – és ez nem egyedi eset – döntő szerepe lehet az előadás kontextusának, valamint a hallgatóság etnikai hovatartozásának.

Isten a teremtéskor orrokat osztogat. Odamegy hozzá az eszkimó, és így szól:

„Én az Északi sarkon lakom, ott nagyon hideg van, úgyhogy én egy kicsi orrot szeretnék.” – Isten ad neki egy kicsi orrot. Következik a kínai:

„Uram, én egy sivatagos helyen élek, a szél állandóan fújja a homokot, adj nekem egy lapos orrot, az lesz a legjobb.” – Jól van, Isten ad neki egy lapos orrot. Jön a zsidó, látja a hosszú sort:

- „Mit osztanak itt?”
- „Orrot.”
- „És mennyibe kerül?”
- „Ingyen van.”
- „Áá! Akkor kérek egy jó nagyot.”

A következő viccben a passzív agresszió egy típusa, a kárörvendés játszik szerepet a kollektív identitás kialakításában:

Koncentrációs táborban a németek bejelentik a zsidóknak:

- Van egy jó meg egy rossz hírünk. A jó az, hogy a társaság egyik felét elvisszük New Yorkba, a másik felét Lisszabonba.
- És mi a rossz?
- Hogy derékban felezünk.

Ebben az abszurditásig erőszakos viccben a szenvedő alanyokkal szemben érzett agresszió megélését inkább csökkenti a vicc szürreális jellege, mintsem hogy szabadjára engedné. Az indító sor megjeleníti azt a hallgatóság számára a történelemből jól ismert szituációt, melyben a második sor tartalma már irreális lenne. A vicc hallgatói, mint a szituációtól térben és időben is elhatároltan a „másik csoport”-tól elhatárolódnak, s ezúton élhetik meg, fejezhetik ki saját közös identitásukat. A humoros hatás itt a sejtett negatív végkifejlet és a konkrét megnyilvánulás között eltelt időben kialakult kognitív feszültség levezetődésén alapul; mintha kezdetben egy probléma definiálódna (tudjuk, hogy nem menekülhetnek meg a zsidók, akkor mégis hogy hidalható át ez a szakadék). A történet hőseitől való disszociáció és a probléma frappáns, durván vizuális megoldása végül meglepetést, s egyben az intellektuális megelégedés jóleső érzését váltja ki a hallgatóban.

Az antiszemita viccekben tehát szintén kettős mechanizmus által fejeződik ki a kollektív identitást, illetve váltódhat ki a „másik csoport” elutasítása útján a hallgatói csoport összetartozásának érzése. Egyrészt a társadalmi normák által elítélendőnek tartott magatartással szembeni távolságtartás, másrészt a transzgresszió közben megélt, az agresszió kifejezése során érzett érzelmi kielégülés, vagyis a „másik csoport”-tól való elhatárolódás útján.

Végezetül, a fenti elemzés azt sugallja, hogy a vickekben megnyilvánuló kollektív identitás pszichológiai aspektusa egy kettős mechanizmus. Ennek a kettősségnek az összefonódása alapvetően azonos módon, bár tartalmilag és eredményét nézve ellentétesen zajlik mind a csoporttal történő identifikáció során – egy belső szemszögből, – mind a disszociáció, vagyis a csoporthoz külső szemszögből való viszonyulás, illetve elhatárolódás esetében.

IRODALOM

- BRUNER, J. (1986) *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- BRUNER, J. (1990) *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- VAN DIJK, T. (1992) Discourse and the denial of racism. *Discourse and Society* 3, 87–118.
- FITZGERARD, J. M. (1992) Autobiographical memory and conceptualization of the self, In *Theoretical perspectives on autobiographical memory*. Eds: Conwey, M. A. Rubin, D. C. Spinler, H. Wagenaar. Kluwer Academic Publishers
- HARRÉ, R. (1997) *Emotion and memory: The second cognitive revolution*, (kézirat), magyarul *Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom. Replika* 25, 141–152.
- KIRÁLY I. (kiadatlan kézirat) After Halbwachs: How to capture social factors in memory research
- LABOV, W. (1972) *Language in the inner city*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- MINAMI, M., MCCABE, A. (1991) Haiku as a discourse regulation device: A stanza analysis of Japanese children's personal narratives. *Language in Society* 20, 577–599.
- OSCH, E., SCHIEFFELIN, B. (1989) Language has a heart. *Text* 9, 7–25.
- SCHIFFRIN, D. (1994b) Making a list. *Discourse processes* 17, 377–406.
- SCHIFFRIN, D. (1996) Narrative as self-portrait. Sociolinguistic construction of identity *Language in Society* 25, 167–203.
- TANNEN, D. (1981) New York Jewish conversational style. *International Journal of the Sociology of Language*, 30, 131–149.

ABSTRACT

COLLECTIVE IDENTITY IN VERBAL HUMOR: GROUP DEFINITIONS FROM INNER AND OUTER PERSPECTIVES IN JEWISH AND ANTI-SEMITIC JOKES

BERAN, ESZTER

The paper uses methods of present day discourse analysis to study the structure and function of ethnic jokes. The collective identity inherent in the jokes covers a dual process. There appears identification with the group as well as dissociation, i. e. relating to the group from an outer perspective.